

Hikeä, naurua ja nokea – naisten kokemuksia tehdastyöstä toisen maailmansodan aikana

On tosiaan niin, että naisten työosuus sota-aikana kotirintamalla on asia, josta ei paljoa ole puhuttu ja muisteltu. Ja se oli monasti fyysisesti paljon raskaampaa, kuin jonkun Lotan, joka seisoi täällä rintaman takana Valvontatornissa – ja sai siitä prenikan.¹

Sota-ajan kokemuksia työstä kotirintamalla ei ole vielä juurikaan purettu. Kuten lainauksessa edellä, monet naiset kokevat, ettei heidän työtään ole arvostettu tarpeeksi, jos lainkaan. Eriarvoinen kohtelu ja suhtautuminen on koettu epäoikeudenmukaiseksi. Eri-ikäiset naiset tekivät raskaita ruumiillisia töitä esimerkiksi maataloudessa ja sotatarviketeollisuudessa. Tässä artikkelissa käsittelemme naisten tehdastyötä talvi- ja jatkosotien aikana.

Niin agraarisissa kuin teollistuneissakin yhteisöissä työt on perinteisesti jaettu naisten ja miesten töihin. Myös Suomessa naisten tekemä työ on painottunut tietyille teollisuuden aloille: teollistumisen alkuaikoina naisia työllistivät erityisesti tekstiilitehtaat. 1800-luvulla suurin osa naispuolisista työntekijöistä oli nuoria naimattomia naisia. Naimisissa olevien naisten työssäkäynti yleistyi maailmansotien välisenä aikana.² Tehdastyö oli kuitenkin varsin miesvaltaista, ja työtehtävät rajattu sukupuolen mukaan. Toinen maailmansota rikkoi työelämän sukupuolittuneita käytänteitä kautta maailman, myös Suomessa. Sodan aikana naiset velvoitettiin rintamalle lähteneiden miesten tilalle teollisuus- ja tuotantolaitoksiin.

Suomessa naisten työssäkäyntiä sota-aikana on tutkittu eri aineistojen kuten tilastojen³, valtiovallan esityksien ja väestöpolitiikan⁴, elokuvien kuvastojen⁵ ja lehtiaineiston⁶ valossa. Tutkijat ovat löytäneet osin yhteneviä, mutta joiltakin kohdin erilaisia ja ristiriitaisia tulkintoja sen merkityksestä sukupuolten väliselle työnjaolle. On esimerkiksi todettu, että sodanaikainen työvoimapula muokkasi ilmapiiiriä myönteisemmäksi naimisissa olevien naisten työssäkäynnille. Poliittiset uudistukset perheellisten naisten työssäkäynnin helpottamiseksi oli aloitettu jo ennen talvi- ja jatkosotia.⁷ Niitä ei välttämättä ole nähty käännekohtana naisten palkkatyön kehityksessä, ainoastaan poikkeusaikana. Sota-aikana naisten tietoisuus omasta osaamisestaan kasvoi. Tämä itseymmärrys oli ristiriidassa 1940-luvulla esiin nousseen perhekeskeisyyttä korostaneen kotikultin kanssa.⁸ Kaupanalan työstä on todettu, että naiset olivat sota-aikana tilapäistä työvoimaa, joka palasi sodan jälkeen kotiin hellan ääreen.⁹ Tilastoissa kuitenkin näkyy, että nimenomaan naimisissa olevien naisten osuus kaupanalan työvoimasta kasvoi sodan jälkeen. Tässä artikkelissa tuomme esiin naisten omat kokemukset työnteosta sota-aikana. Aineistomme, haastattelut ja kirjoitettu muistelukerronta, avaavat uuden näkökulman työn tutkimukseen. Kysymme, mitä sodan aikana tehty tehdastyö merkitsi naisille. Millaisia kokemuksia naisilla on työnteosta sota-aikana? Pohdimme myös sitä, miten naiseus vaikutti kokemuksiin työstä.

Artikkelimme perustuu väitöskirjatutkimuksiemme¹⁰ kysymyksiin. Tutkimuksissamme selvitämme muun muassa, millaisia tulkintoja suomalaisten naisten sota-aikaisesta ja sen jälkeisestä työnteosta on tehty. Omien aineistojemme kautta tutkimme nimenomaan naisten omia kokemuksia ja niiden merkityksiä suhteessa sukupuoleen ja työn eetokseen. Vaikka naisten kokemuksia sota-aikana onkin viime aikoina tutkittu, on naisten tehtaissa tekemä työ jäänyt kotirintamakuvausten ja lottatutkimusten varjoon.¹¹ Rajaamme tarkastelumme vain talvi- ja jatkosotien aikaan, sillä sodan pitkäkestoisempien vaikutusten tutkiminen on kokonaan toinen kysymys, johon aineistomme eivät tällaisenaan vastaa.

Naiset ja tehdastyö Suomessa

Suomalaisen työn tutkimuksessa on otettava huomioon suomalaisen teollisuuden ja työväenluokan erityisyys: Suomeen ei syntynyt missään vaiheessa suurta massatuotantoa. Naiset työskentelivät tehtaissa 1800-luvulta alkaen, eivätkä esimerkiksi maailmansodat merkinneet varsinaista tilastollista käännekohtaa.¹² Suomalaiset tehtaasijat sijaitsivat usein keskellä maaseutua, eikä vastakkainasettelu työn ja kodin, tehtaisten ja maaseudun välillä ollut aina jyrkkää. Ompelukoneen käyttö on tyypillinen esimerkki naisten työstä, jossa palkaton ja palkallinen toimi yhdistyvät. Perheenäiti saattoi käyttää ompelukonetta sekä kotona että tehtaassa, mutta tehtaassa ompelusta hän sai palkan.¹³ Paitsi rahapalkan suhteen tehdastyö erosi maataloustöistä säännöllisenä ja ympärivuotisenä. Kaupungeissa tehdas oli erillään kodin piiristä, mutta perinteisissä patruunavetoisissa työläisyhteisöissä tehdas oli yhteisön ydin, jonka alue ei ollut rajattu ulkopuolisilta ja jossa toimitettiin kaikki naisten arkiset askareet pyykkäyksestä leipomiseen ja kaupankäyntiin.¹⁴

Vielä 1920- ja 1930-luvuilla naisia työllistivät suhteellisesti eniten tekstiili- ja vaateusteollisuus, jotka olivat alhaisen palkkatason teollisuutta. Naisten suhteellisen osuuden kasvu kaikista teollisuuden työntekijöistä selittyy ensiksikin työvaltaisen teollisuuden, kuten tekstiiliteollisuuden, kasvulla. Toiseksi naisten osuus kasvoi myös aloilla, joissa työskenteli sekä miehiä että naisia, kuten puu-, nahka- ja kumiteollisuudessa.¹⁵

Naisten tehdastyötä pidettiin lähinnä läpikulkuammattina, josta työura aloitettiin ja jossa viivytettiin vain vähän aikaa. Eräissä tapauksissa tehdastyö saattoi muodostua myös elämäntyöksi. Suurin osa työntekijöistä oli 20–24-vuotiaita, mutta vanhempien ja naimisissa olevien naistyöntekijöiden osuus naistyövoimasta kasvoi 1930-luvulla.¹⁶ Useissa yhteyksissä on esitetty, että 1930-luvun maailmanlaajuisen talouslaman vaikutti teollisuustyöväen asemaan. Se hidasti erityisesti naimisissa olevien naisten siirtymistä työelämään esimerkiksi Yhdysvalloissa.¹⁷ Suomessa lama ei purrut naisten työllisyyteen yhtä dramaattisesti, sillä matalapalkkainen naistyövoima oli työnantajille

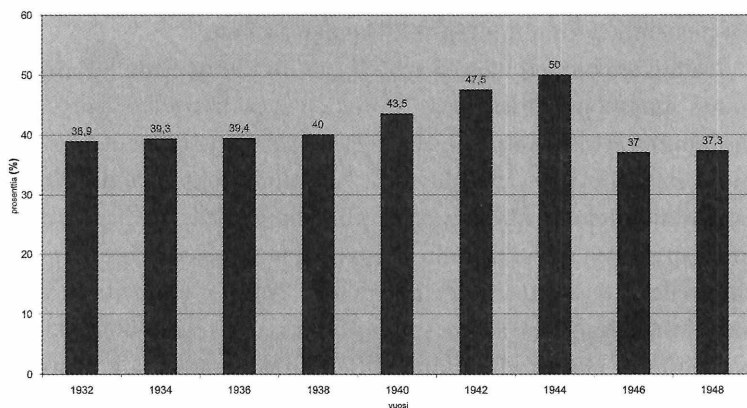
edullinen vaihtoehto, ja laman vaikutukset tekstiiliteollisuuteen olivat pienemmät kuin muihin teollisuuden aloihin.¹⁸

Naimisissa olevien naisten työssäkäyntiin kiinnitettiin huomiota muun muassa naisjärjestöissä.¹⁹ Äitiyden ja palkkatyöläisyyden yhdistäminen ei ollut porvarillisten eikä työväen järjestöjen ihanteiden mukaista vielä 1920–1930-luvuilla. Perheen elatuksen vuoksi naiset saattoivat kuitenkin käydä työssä kodin ulkopuolella.²⁰ Mirja Satkan mukaan naisten työssäkäynnin yleistyminen oli jatkoa naisten vapaaehtoiselle yhteiskunnalliselle äitiydelle.²¹ Naisten tehtäviin kuului huolehtia hoivatyöstä: lasten, vanhusten, sairaiden ja kodin hoidosta. Naisjärjestöt ajoivat yhteiskunnallisen äitiyden asiaa ja korostivat naisten tietämyksen, osaamisen ja luontaisen sopivuuden merkitystä hoivatyössä.²² Sota toi uusia tehtäviä niin naisjärjestöille kuin työtä tekeville yksilöillekin, mutta ajatus naisten kodin ulkopuolelle ulottuvasta aktiivisesta roolista oli kuitenkin jo tuttu Suomessa. Talvisodan alla aatteellisesti erilaiset naisjärjestöt perustivat Suomen Naisten Vapaaehtoisen Työvalmiuskeskuksen, joka organisoi naisten vapaaehtoista työvoimaa. Talvisodan jälkeen järjestön työtä jatkoi Naisten Työvalmiusliitto ry.²³

Naisten työ sota-aikana

Vuonna 1938 naisia oli teollisuuden työntekijöistä 40 %. Vuoteen 1940 mennessä naisten osuus työvoimasta oli noussut hieman (43, 5 %) ja oli huipussaan vuonna 1944 (50 %). Sodan päätyttyä vuonna 1945 naisten osuus laski 38,1 %:in (ks. Taulukko 1). Naiset eivät vain ”palanneet” kotiin, vaan on huomattava, että välittömästi jatkosodan jälkeen syntyivät niin sanotut suuret ikäluokat. Naisten määrä teollisessa työssä siis väheni naisten siirtyessä hoitamaan lapsia ja miesten palatessa rintamalta takaisin töihin. Työn tehokkaasta organisoinnista rauhaan palaamisen aikana, muun muassa työtehon lisäämisestä ja lisätyövoiman hankkimisesta, keskusteltiin vilkkaasti.²⁴

Naisten osuus teollisuuden työvoimasta v. 1932-1948

Taulukko 1: Naisten osuus teollisuuden työvoimasta vuosina 1916–1948. Teollisuustilasto 1920–1938. SVT XVIII A 37–55; Teollisuustilasto 1924–1945. SVT XVIII A 37–62.

Laki työvelvollisuudesta tuli voimaan vuonna 1939, ja jatkosodan aikana sen ikärajoja kiristettiin: vuonna 1942 työvelvollisuuslaki koski kaikkia 15–65 -vuotiaita naisia. Työvelvollisuuden rikkomisesta rangaistiin, sillä työvoimapulan vallitessa kaikki kansalaiset oli saatava mukaan tuottavaan työhön. Vain ne naiset, joilla oli pieniä lapsia tai sairaita vanhuksia hoidettavanaan, saivat vapautuksen työvelvollisuudesta.²⁵

Lakisääteisen työvelvollisuuden lisäksi talvi- ja jatkosotien aikana kukoistivat myös muunlaiset työhön kannustavat organisaatiot. Talkootoimintaan kannustettiin kaikkia lapsista vanhuksiin. Myös valtiovalta vetosi mieluummin vapaaehtoisuuteen kuin työvelvollisuuslakiin.²⁶ Naisten Työvalmiusliitto järjesti niin kutsutun nuorten naisten yhteiskuntapalvelun, joka rinnastettiin suoraan miesten asepalvelukseen. Työvalmiusliiton järjestämällä leireillä ja kursseilla naiset kouluttautuivat sota-ajan tehtäviin, joiden kautta käsitys naiskansalaisuudesta laajeni. Sota-ajan naiskansalainen saattoi palvella isänmaataan joko työmuurahaisena tai äitinä – molemmat roolit olivat tärkeitä isänmaalle ja tarjosivat naiselle mahdollisuuden uhrautua kuten miehensä rintamalla.²⁷

Työvelvollisuuden ja vapaaehtoisen työpalvelun lisäksi sota-aikana edellytettiin osallistumista talkootoimintaan. Työvelvollisuus leimaa naisten kokemuksia sota-ajasta myös omassa aineistossamme. Tarastelemmekin tuonnempana naisten kertomuksia sekä työvelvollisuudesta että talkootoiminnasta.

Kokemuksesta kerronnaksi

Artikkelimme rakentuu ajatukselle eletyn elämän kokemusten ja niistä kertomisen yhteydestä. Käsitehistorioitsija Reinhart Koselleck on pohtinut kokemuksen muotoutumista muistelluksi menneisyydeksi. Hänen mukaansa kokemus on nykyhetkessä olevaa menneisyyttä, jonka tapahtumat on tulkittu ja voidaan yhdistää kokonaisuudeksi.²⁸ Historian tutkija Saara Tuomaala on käyttänyt kokemuksen käsitettä väitöskirjassaan maalaislasten koulunkäynnistä.²⁹ Hänen mukaansa kokemus on prosessi, jossa aktivoituvat eri aikatasot, siis menneisyys, nykyhetki ja tulevaisuus. Kertomus kerrotaan nykyhetkessä, ja kertoja tähtää menneiden kokemustensa ymmärtämiseen ja ymmärrettäväksi tekemiseen. Suomalaisten varhaisia omaelämäkertoja tutkinut folkloristi Laura Stark luonnehtii aineistoaan toteamalla, että ”kirjoittajat selvästi yrittävät vakuuttaa lukijoitaan fyysisten ja emotionaalisten kokemustensa todellisuudesta”.³⁰

Teot, kokemukset ja kerronta kietoutuvat yhteen monimutkaisella tavalla, eivät yksiselitteisesti. Kokemukset saavat merkityksensä vasta, kun ne sanallistetaan.³¹ Kertomalla kokemusta työstetään uudelleen sekä tiedostaen että tiedostamattomasti. Folkloristi Taina Ukkonen on tutkinut väitöskirjassaan telakkatyöläisnaisten yhteistä muistelukerrontaa. Ukkosen mukaan kerronnan tarkoituksena voi olla oman elämän tulkinnan lisäksi myös yhteisen, kollektiivisen menneisyyden tulkinta. Sota-aika on esimerkki ajanjaksosta, jonka kokemuksia voidaan kertomusten avulla jäsentää ja suhteuttaa muiden kokemuksiin ja historiaan.³² Pyrkimyksemme ei ole muodostaa yhtenäistä kuvaa naisten kokemuksista sodanaikaisesta työssäkäynnistään, vaan nostaa esiin myös ”sodan suuren kertomuksen” kiistäviä ja keskenään

Kulutusosuuskuntien Keskusliiton metalliverstaalla työ oli 1940-luvulla naisten käsissä. Työväen Arkisto.

ristiriitaisia kokemuskertomuksia. Myös omat tulkintamme naisten kokemuksista ovat konstruktioita, emmekä tutkijoina pysty irtautumaan täysin kerronnan kulttuurisista malleista.

Määrittelemme kokemuskertomukset muistiin jääneiksi elämyksiksi kertojan oman elämän tapahtumista tai hänelle läheisen ihmisen kokemuksista. Ne antavat tietoa muun muassa kertojan eletystä elämästä, maailmankuvasta, historiatietoisuudesta, sosiaalisista malleista ja niiden symbolisista merkityksistä.³³ Kokemuskertomukset eivät kerro suoraan menneisyyden tapahtumista, vaan edellä mainitut tasot kietoutuvat niissä toisiinsa sisältäen ruumiillisia aistimuksia kuten kipua ja väsymystä sekä tunteita kuten yhteenkuuluvuutta ja ylpeyttä. Tässä artikkelissa olemme erottaneet ruumiilliset ja emotionaaliset kokemukset toisistaan. Erottelu on välillä vaikeaa ja keinotekoista, mutta se palvelee tekstin rakennetta ja teoreettista pohdintaa.

”Kolmella tuurilla yötä päivää pyhää arkea” – ruumiilliset kokemukset tehdastyöstä

1900-luvun tehdastyötä ja sen muutoksia tutkinut ruotsalainen etnologgi Gösta Arvastson korostaa, että ruumiillinen työ ja tehdasympäristö eivät ole vain ihmistä alistavia ja koneisiin sitovia. Ne antavat mahdollisuuden haaveiluun ja yhteisöllisyyteen sekä merkitsevät työntekijöiden ruumiit lialla ja kivulla.³⁴ Työtä tekevä ihminen on siis ruumiillinen subjekti.³⁵ Teollisuuden rationalisointiin liittyvä tehokkuusliike (taylorismi) asetti ihmisen työn mittauksen alle.³⁶ Uuden sosiologisen ruumistutkimuksen mukaan työn rytmiin sopeutuminen on keskeistä muussakin kuin tehdastyössä, mutta siinä se on erityisen kurinalaista.³⁷ Koneiden parissa tehtyyn työhön liittyy paitsi ihmisruumin pakottaminen koneen tahtiin, myös ajan ja paikan uudenlainen organisointi.

Taylorismi on nähty lähinnä ruumista alistavana mallina.³⁸ Aineistomme naiset eivät kuitenkaan kokeneet olleensa koneen jatkeena tai teknologian orjuuttamia. Sen sijaan kertomuksissa on joitakin mainintoja tehokkuuden valvonnasta sekä yksitoikkoisesta sarjatyöstä:

Kaikki työntekijät tässä ompelimosassa sota-aikana oli naisia, mutta jossakin vaiheessa tuli työntutkijoita ja nämä oli aina upseereita ja sitten rupesi työ muuttumaan sarjatyöksi, ehken vuosi 1942 oli tätä muutosten aikaa.³⁹

Ilman koulutusta sain työtä tarkastusosastolta jossa sitten tarkastin konepistoolin luoteja lähes (3.5) kolme ja puolivuotta, jokainen patruuna piti kädessä tarkastaa ettei siinä ollut virhettä. Kyllä siinä tuhansia ja taas tuhansia luoteja tuli tarkastettua, en ollut tässä työssä yksin vaan samaa tarkastus työtä teki satoja naisia yhdellä tuurilla, tehdashan toimi kolmella tuurilla yötä päivää pyhää arkea (...).⁴⁰

Naiset kokivat työn usein raskaana, ja ruumiillisesta väsymyksestä kerrotaan värikkäästi:

I: Sitte ku mä menin sitte töihin, että mä sain site enempi palakkaa, se oli ny vähä semmosta työtä, että nykyajan ihminen ei menis sitä tekemään. Niin se nyt tiät ku hiiliä, hiilillä lämmitetti kans uunit ja... Se ei ollu mitään puhasta työtä. Ja se oli raskasta.⁴¹

Olin ainakin 4 kesänä työssä tiilitehtaalla. Se oli silloin naisten työ paikka. Käräsimme märkiä tiiliä kärryissä sellaista pitkää käytävää pitkin. Sitten ne oli nostettava korkeille kapeille hyllyille kuivumaan. Se oli ainoa työ jossa mitastani oli apua 173 sm. - - Tätä raskasta työtä tein alkaen kesällä 39–43 saakka, puukengät jalassa, aina juoksu päällä, mutta tiilet tekivät kauppansa – ja uunit täytettiin ja tyhjätettiin, naisten ja nuorien poikien voimalla. Silloin sitä jaksoin ja kyllä joskus ihan voi kuvitella, vieläkin työntä pimeää elokuun yötä – uunit hehkuivat kuumuutta ja ja valoivat ympäristöön heikkoa tulen hehkua, kipinät lentelivät – jos olisin runoilia siitä tiilestä voisi hehkuttaa runoa, ei kyllä silloin. Jalat ja kädet olivat aina kipeitä ja ovat vieläkin jatkuvasti.⁴²

Yhdysvaltalaisessa sotatarviketeollisuudessa katsottiin, että töiden jakaminen sukupuolen mukaan lisää työtehoa. Naisten tehokkuuden katsottiin olevan parhaimmillaan naisille sopivissa tehtävissä, jotka olivat kevyitä, sorminäppäryyttä vaativia ja puhtaita. Lika ja raskaat tehtävät kuuluivat edelleen miehille.⁴³ Suomalaisessa yhteiskunnassa fyysistä voimaa on pidetty ennen kaikkea miehisenä ominaisuutena, mutta kovaa ruumiillista työtä on odotettu myös naisilta.⁴⁴ Naiset tekivät raskasta ruumiillista työtä aiemminkin muun muassa karjanhoitoon liittyen. Tehdasympäristössäkään ruumis ei säästynyt kuormitukselta. Vaarat, pöly, melu ja hajut kuuluivat työpaikalle.⁴⁵

(...) jouduimme tyhjentämään rautatie vaunuista malmia, josta osa oli kerran poltettua karkea rakeista ja hirveästi pölyävää. Me olimme niin mustia ettei nuohoojatkkaan ole sen näköisiä. Menimme mustina pyytämään lisää saippuaa annoksemme, mutta meille vaan työnjohtajat nauroivat, mutta saippua annokseen ei lisää tullut, eikä myös palkkaa. Vaunujen tyhjennys tapahtui siten että meitä oli kaksi naista vaunussa ja lapioimme kotsuille malmia sen jälkeen, kolme 15 vuotista poikaa ja yksi vanha mies käräsivät laukunkia pitkin katsut kentälle ja tyhjensivät, ja juoksu jalkaa taas tulivat hakemaan uutta kuormaa.

Selkä köyryssä lapioimme oli hyvin työlästä saada selkäänsä suoraksi, koska kovasti kun päivän töitä teki. Mutta vielä raskaampi työ oli edessä, kun rautaharkot valmistuivat niiden paino oli 30 kilosta 60 kiloon ne ladattiin maahan rautatievaunujen viereen ja meidän piti nostella ja vaunuun jonka laidat olivat melko korkealla.⁴⁶

Nämä myrkylliset aineet, varsinkin tetraalyli, tekivät sen että meidän hiuksemme vähitellen muuttuivat punaiseksi. Kynnet ja iho keltaiseksi. Olimme hyvin eksoottisen näköisiä vielä pitkän ajan työn loppumisen jälkeen.⁴⁷

Likaa on pidetty kulttuurisena merkinä, joka määrittää ruumiillista työtä tekevää työväenluokkaa.⁴⁸ On esitetty, että lialla on kaksi eri merkitystä: se leimaa työväenluokan keskiluokan silmissä, mutta myös korostaa yhteenkuuluvuutta, eli sitä, että työtä tekevä ihminen on täyttänyt paikkansa yhteisössään. Edellisessä esimerkissä likaisuus ja saippuan puute nöyryyttivät. Seuraavassa esimerkissä kertoja määrittää itsensä osaksi työläisiä korostamalla vaatteidensa likaisuutta ja tekemällä eron konttorihenkilökuntaan.

Olin kerran niin tympääntynyt koko tehtaaseen, kun oli siirretty osastolta toiselle, että painuin pihan perällä olevaan konttoriin, marssin punaisena, paikatussa ja iki-likaisessa työtakissani ”Jussin”, joksi johtajaa kutsuttiin, luo, ohi hämmästyneiden konttorityttöjen, pyytäen saada lopettaa työt tehtaalla. Sitä en saanut, sillä voimassa oleva työvelvollisuuslaki esti sen.⁴⁹

Lialla merkittiin myös tietoisesti, esimerkiksi huumorimielessä, kuten kertoja on tulkinnut seuraavassa:

I: (...) Se oli hauska ukko. Se laski aina leikkiä kato, joka kerta, sillonku mä olin töissä, niin sehän oli meiän pomo. Sillä lailla pomo, että se korjas meiän konneet ja me sitte, mä muistan aina senku tuota nii mää nyt olin nuori ja olin jo naimisissa, niin se tuli aina sitte ku oli puhtaat housut, niin sillä oli rasvaset käet niin se aina taputti kato tänne takapuolec.⁵⁰

Likaisuuden kokemus liittyynee myös naiseuteen. Siinä missä työmies voi olla likainen, oikea nainen, erityisesti hyvä äiti, on puhdas.⁵¹

Yhteisöllisyys liittyy erityisesti ruumiilliseen työhön.⁵² Yksitoikoinen työ tai kovat ruumiilliset ponnistukset oli helpompi kestää yhdessä huulta heittäen, laulaen tai hammasta purren.

I: Oli lauantai ja tuli kuule remontti sitte jollekki koneelle ja me mentii sinne makkaamaan sinne laatikkoo ja kans kii. Meitä- meitoli aika monta tyttöö.

Me mahuttii, se oli niin iso. Ja sielä me lauletti kaikki laulu, tanssilaulut, mitä ikinä oli siihe aikaa, sota-aik- sotaululuja. Eldankajärven jää ja ja ja Iltatähet ja kaikki tämmöset mitä siihe aika lauletti ja tota...⁵³

Musiikilla on ollut merkitystä naisten selviytymisessä ja jaksamisessa työssään sota-aikana. Tehtaissa saatettiin esimerkiksi laulaa yhdessä kuten edellisestä sitaatista käy ilmi. Musiikki sekä ilmaisi että loi yhteisöllisyyttä työpaikalla.⁵⁴

Usein työn raskaus kestettiin myös toteamalla, että rintamalla on varmasti vielä raskaampaa, vielä kamalampaa. Vähätteleillä omia töitä miesten rintamavelvollisuuteen verrattuna saatiin oma työ ehkä helpommin jaksettavaksi, mutta tämä vähättely heijastui myös naisten käsitykseen omasta panoksestaan sotaponnisteluissa.⁵⁵ Vähättely liittyi erityisesti lottiin, mutta sen voi nähdä koskevan myös kotirintaman muuta työntekoa sota-aikana. Selittäisikö naisten tapa väheksyä omaa työtään myös sitä, ettei naisten panosta sota-aikana tehdyssä työssä ole tutkittu kuin vasta viime vuosina? Ilona Kempainen on tutkinut suomalaisten toiseen maailmansotaan liittyvää uhrimentaliteettia. Kempaisen mukaan eräs naisten keino uhrautua isänmaan puolesta oli tehdä niin sanottuja miesten töitä.⁵⁶

Gösta Arvastson on myös kiinnittänyt huomiota työläisten tapaan puhua työstään vetoamalla vielä raskaampaan työhön, jota on aina löydettävissä jostain. Hän käyttää tästä käsitettä antisymboli, jolla voidaan tulkintamme mukaan viitata myös huumoriin.⁵⁷ Antisymboleja rakentamalla vahvistetaan oman ryhmän identiteettiä. Seuraavassa esimerkissä antisymbolina toimii pakollinen mottiivelvollisuus, joka esitetään osin humoristisessa mielessä:

I: Ja tuota kerran me istuttiin muuntajan rappusilla, oli kesäaika. Siihe aikaa oli tuota nii uutuus iskelmä sitte se, että Punertaa marjat pihlajan ja sitte tuota me istutaan siinä sitte ja sitte siinä oli yks rouva joka laulo kauniisti sen laulun ja se laulaa sitä laulua sitte ja me toiset haikeena kuunnellaa ja tuota mestari tulee ja sanoo, että eiköhän tyttöjen ois paras lähtee nyt töihin. Se kohottaa ääntänsä vaan se rouva kuule ja laulaa isompi ja isompi ja Amperi tuli sieltä nii, perässä ja sano sitte, että eikös tytöille maista-maistu työ vai mentäskö motti-mehtään? Se oli aina se mottimehtä sitte kato, oli pakkotyö. Meillei ollu muuta valintaa muutaku öö, ruu-se tehas ja sitte mottimehtä. Joo ja kyllä sillo lähetti. Siihe jäi laulut. [nauraa] Eikä- ei meitä siltä sen enempää nuheltu.⁵⁸

Antisymboliin vetoamalla vähätellään oman työn raskautta ja korostetaan omaa jaksamista. Toinen tapa puhua omasta työstä on korostaa oman panoksen merkitystä ja tehdä itsestä ”työn uhri”. Sota-ajan uhrautumisen mentaliteetti liittyynee myös suomalaisten jo agrari-kulttuurissa rakentuneeseen yleiseen ”työhulluuteen”. Suomalaisten tapa kerätä arvostusta yhteisössä tekemällä kovasti työtä – sukupuoleen katsomatta – on ollut leimaavaa myös toisen maailmansodan jälkeen.⁵⁹

”Kyllä se multa sitte käviki” – työn arvo

Palkkatyöstä tuli elämän keskipiste valistusfilosofian, järjen ja teknologian voittokulun sekä uudenlaisen talousajattelun myötä.⁶⁰ Sitä oli rakentamassa myös työväenliike. Suomessa työjärjestys ei koske pelkästään taloudellisen edun tavoittelua vaan osallisuutta yhteisössä.⁶¹ Suomalaista yhteiskuntaa leimaa pärjäämisen mentaliteetti. Miesten kohdalla tämä tarkoittaa kovaa työntekoa. Vaikeuksista selviytyminen on heille kunnia-asia, ja pärjäämällä he pääsevät osaksi yhteisöä. Matti Kortteinen esittää naisten pohtivan enemmän työtä ja omaa elämäänsä toisten kautta. Nainen ei pyri yhteisöön, vaan on jo osa sitä. Uhrautumalla muiden puolesta nainen saavuttaa kunniaa. Kortteinen huomauttaa, että edellä mainittu uhrautumisen malli koskee erityisesti sodan kokenutta sukupolvea.⁶²

Suomalaisten työhulluudesta on esitetty myös toisenlaisia tulkintoja. Kovasta työnteosta ja urallaan etenemisestä kertovat elämäntarinoissaan sekä miehet että naiset, sillä suorittaminen ja pärjääminen eivät ole Suomessa sukupuoleen sidottuja elämänkerronnan muotoja, vaan koskettavat useimpia työelämässä olevia yhä vieläkin.⁶³ Esiteollisessa yhteiskunnassa työ oli naisen kunnian mitta, vaikka liian kova työnteke olisi johtanut sairastumiseenkin. Valittaminen ei ollut sallittua.⁶⁴

Työtahti oli kiivas, siellä tehtiin urakalla ja tuntityöllä. Ei siellä ollut kahdeksasta tunnista kysymys. Siellä tehtiin monta kertaa pyöreitä päiviä niinkauan joskus kun jaksettiin. Eikä siellä tunnettu ylityötunteja eikä siellä palkasta rettelöity niinkuin tämän päivän Suomessa.⁶⁵

Työn arvo ei muodostu ainoastaan rahasta, vaan työn sosiaalinen ja henkilökohtainen merkitys on suuri. Toisinaan sota mahdollisti naisille parempien töiden teon ilman koulutusta. Sodanaikainen työnteke nosti itsetuntoa ja suuntasi tulevaisuutta.⁶⁶

Silloin päätin etten ainakaan tehtaissa vanhene ja menin samalla iltakouluun, jonka serkkuni ja jotkut muut maisterit olivat perustaneet.⁶⁷

Lisäksi naisten työpanos sota-aikana muutti paitsi naisten itsensä myös työnantajien käsityksiä siitä, mihin naiset pystyvät⁶⁸. Tehtävien muutokset tuntuivat naisista myös suhteessa melko suurilta, kun aiemmin matala palkka nousi tehtävien myötä, valinnanvapaus kasvoi, ja tehdastyöntekijän sosiaalinen status saattoi nousta korkeamman palkan ja isänmaan eteen tehdyn työn myötä.⁶⁹

I: Ja no siinä se meni sitte se että sitte ku mä täytin seittemäntoista niin sitte mä pääsin, sano, laparotuuuri oli semmonen paikka, missä oli nimittäin teknillinen insinööri ja työnjohtajat ja ne niinkun se oli niitten semmonen niinku konttori, oli siinä vieressä, nii sieltä tuli Suutala sitte ja tuota sano, että nyt Elsa on täyttäny seittemäntoista, niin sää nyt meet tuohon koneelle. Ja kun mää sitä ny olin siinä nii monta vuotta katellu niin, pari vuotta nyt, niin kyllä se multa sitte käviki.⁷⁰

Taitojen arvioiminen ei ole pelkästään vallankäyttöä, vaan lisää yksilön omanarvontuntoa ja vahvistaa toimijuutta. Työn sijoittuminen arvohierarkian alaportaille sai kertojat tuntemaan itsensä huonommaksi, vaikka oma yhteisö pitäisikin työntekoa arvossa.

I: Ja eikä siihe aikaa ollu niinku esimerkiks tili, se se tuotii konttorista siihe lapatuurin eteen. Siinä työläiset ootti. Mä häpesin sitä. Mää en tiä mitä varte mull' oli silloin semmonen tunne, että ku ihminen teki töitä niin oli niinkun kerijuulla siinä. Nii, ymmärräksää? (H5, s.3)

Työhön liittyy muitakin raskaita henkilökohtaisia tunteita kuin tunne omasta alisteisuudesta työnantajan ja koko yhteiskunnan edessä. Sota ja sen kauhut, pommitukset ja varustelu, olivat läsnä myös työpaikoilla, erityisesti sotatarviketeollisuudessa.

Ja siellä mistä saimme rukkiin raaka aineen rintamalta tuli verestä kovia sotilaitten vaatteita haisivat kauhiasti silloin kun saimme odottaa konesta rullia saimme mennä lumppukappiin näitä vaatteita ratkomaan sellainen iso puulaatikko ja puukko jokaiselle tässä laatikossa oli naula väärästetty koukuksi siihen vaan verestä kovettama mantteli ja ratkomaan vuorit eri paikkaan napit ja hakaset pois ja kaikki pieniksi kappaleiksi vasta meidän käsittelyn jälkeen ne palat pestiin valsvärkissä ja rikottiin ihan pieneksi puuroksi sitten vähän villaa joukkoon ja öljyä mistä tuli plaminkijasta koneet teki meille ne rullat ja hahtuvat josta tuli lankaa se lanka vietiin sitten puolakoneeseen kankuriin kutomakone teki vasta siitä kankasta Sota jatkui ja elämä oli totista totta ei ollut helppoa aikaa nälkä oli maito päivässä 1 dl ja ennenkuin kuu oli loppu aina oli leipäkin loppu nyt ei enän järki leikkaa millä toimeen tultiin kun on monta asjaa unohtunut ja taitaa olla hyväkin, niin raskasta se aika oli.⁷¹

Sota vaikutti työntekoon ja koko elämään: ruoan ja vaatteiden säännöstelyyn, nuorison ilonpitoon ja henkiseen ilmapiiriin. Raskas huumori ja huulenheitto olivat kuitenkin osa tehtaiden työkulttuuria, eikä eroottinen vitsailu ja muu leikinlasku tauonnut edes sota-aikana.

Miehet juoksuttivat hakemassa kahvia kassilla läheisestä kahvilasta pulloihin ja pelkäsin että mestari huomaa kun menen. Pöydät joilla työskenneltiin olivat kuin isoja tiskipöytiä ja joka aamu miehet sanoivat, että nostetaan likka pöydälle ja työnsivät sitten pöytää pitkin, joka oli erittäin luistava. He puhuivat sumeilematta myös aika ruokottomia juttuja, joita en ikinä ollut kotioloissa kuullut ja pelkäsin melkein joka aamu lähestyä tehdasta. Olin täyttänyt 15 ja sain olla 8 tuntia päivässä.⁷²

Työssä oli myös erityisen paljon nuoria ihmisiä muun muassa työvelvollisuuden vuoksi:

I: Niin, että tuota ei me, ei me purnattu, ku meitä oli paljo nuoria yhessä, meillä oli aina hauskaa sillo, oli hitsinväli (...) ⁷³

”Työttömänä ei saanut olla” – kokemuksia työvelvollisuudesta

Sota-aikana työntekoa kontrolloitiin lainsäädännöllä ja erityisvalvonnalla. Tilanne oli siis hyvin poikkeuksellinen, eikä naisten työssäkäymisen yleistymistä sota-aikana voi tulkita suoraan ilman ajankohdan kontekstia. Poikkeusaikana työlle annettiin erilaisia merkityksiä kuin rauhan aikana. Aineistossamme kertojat eivät erittele työvelvollisuuden eri muotoja (talkoita, vapaaehtoista työpalvelua tai lakisääteistä työvelvollisuutta) toisistaan. Naiset tuovat kertomuksissaan esiin kaikkialle ulottuvan kontrollin, jolla varmistettiin, että jokainen osallistuu sota-ajan ponnisteluihin:

Työttömänä ei saanut olla. Kaikki 16–60 vuotiaat olivat velvollisia tekemään työtä. Siitä täytyi olla mukana todistus jos oli esimerkiksi vuorotyössä ja kulki ulkona semmoiseen aikaan että se herätti poliisin mielenkiinnon, oli esitettävä todistus että Neiti se ja se työskentelee vuorotyössä. Työpaikan nimi ja leima. Ainoastaan naiset joilla oli pieniä lapsia saivat erivapauden.⁷⁴

Naisten tulkinnat velvollisuutena tehdyn työn mielekkyydestä vaihtelevat. Osa naisista mieltää työvelvollisuuden tärkeäksi työksi isänmaan hyväksi, osallistumiseksi yhteiseen historialliseen projektiin:

Sitten syyskesällä 41 tehtaalla ilmoitettiin vapaaehtoisia lähtijöitä sotatoimialueelle viljan korjuuseen ja siivoustöihin. Lähdin oikein halusta. Tyttöjä koottiin sitten useammista Tampereen tehtaista.⁷⁵

Työ saatettiin kokea myös ikään kuin itsestään selvänä vaihtoehtona, olivathan miehet rintamalla ja tehtaiden sekä muun yhteiskunnan rattaiden piti silti pyöriä:

Miehisen työvoiman puutteen vuoksi esim. polttopuista tuli puutetta ja koko tehtaan väki komennettiin mottitalkoisiin. Vaikka ”metsurit” olivat täysin kokemattomia nuoria tyttöjä, halkomotteja syntyi ihan ylikin tavoitteen, kun jokaisen pienemmän ryhmän joukossa oli aina sentään joku vanha mies ohjaajana. Aivan samoin koko tehtaan väki oli syksyllä juurikkaan nostossa lähiseudun isännättömissä taloissa. Kuorma-auton lavoilla meidät näille työmaille kuljetettiin ja täytyy sanoa, että nämä olivat oikeastaan ”huvimatkoja”. Taloista saatiin silloisiin oloihin nähden hyvää ruokaa, jostakin talosta annettiin vielä lähtiessä jokaiseen käteen leipäkin tai jotain muuta.⁷⁶

I: Nykyää ei oo töitä, silloin oli työpakko. Oli olemassa niinkun semmonen työvoimatoimisto, josta määrättiin kaikki oli ylläällä, mikä millonki täytti sen viistoista. Ja me Ruukin tytöt sitte ku meillä oli tuota se etu, että me päästii sinne tehtaalle töihi. Jos ei meillä, jos ei me ite ois niinku hommattu työtä, nii meiät ois viety johonki, johonkin semmosiin, että, että niinku ne sano, että niinkun suolle tai mottimehtään tai tämmöstä. Että meillä oli siinä etu, että me päästii sinne tehtaalle sitte töihi, vaikka se nyt oli nuorelle tytölle raskasta työtä, siellä nyt oli vaan vanhoja miehiä, jotka sitte ei kelevannu ennää sota-hommii. Niin ne neuvo kyllä aika auliisti, oli kärsivällisiä.⁷⁷

Sillä, millaiseen työhön määrättiin, oli kertojien mukaan merkitystä työn mielekkyyden kannalta. Aineistomme ei kerro, millä

perusteella sota-ajan työvelvollisuuteen kuuluvat työt jaettiin. Koulutuksella ja sosiaalisella asemalla on mahdollisesti ollut merkitystä siihen, millaisiin tehtäviin kukin lähetettiin. Tehdastyöt koettiin kyllä raskaana, mutta aineistossamme on useita kymmeniä mainintoja niin sanotusta mottivelvollisuudesta, joka nähtiin usein fyysisesti raskaana ja ikävänä työnä. Tehdastyötä ei useinkaan koettu yhtä vastenmieliseksi. Mottivelvollisuus koski kaikkia työvelvollisia kansalaisia.

Työhön velvoitetut naiset eivät tuo naiseuttaan erityisesti esiin kokemuskertomuksissaan. Naisuus ei ole ongelma itse työn tai velvollisuuden täyttämisen kannalta. Tehtaissa oli myös sota-aikana paljon miehiä esimerkiksi työnjohtajina. Nuoria naisia kyllä kiusoiteltiin, mutta he eivät kerro kokeneensa vähättelyä tekemästään työstä. Tämä liittyy nimenomaan sota-ajan kaikkia yhdistävään yhteiseen kokemukseen sekä isänmaallisuuteen.

”Siitä tiilestä voisi hehkuttaa runoa” – työn merkitys naisten kertomuksissa

Monissa kokemuskertomuksissa on kysymys työtä laajemmasta ilmiöstä, esimerkiksi sodan vaikutuksista sukupuolirooleihin. Tutkimissamme kokemuskertomuksissa työ on selvästi tärkeää ja siihen on latautunut monenlaisia merkityksiä. Monet naiset kertovat tehtaassa tekemästään työstä itsestään selvänä osana poikkeuksellista sota-aikaa. Työnteko kuuluu kertojien nuoruuteen, joten sitä ei sinällään kyseenalaisteta.

Kertojat muistelevat työtä sekä myönteisessä että kielteisessä valossa. Tässä artikkelissa käsitellyt esimerkit osoittavat, että työtä kuvataan usein raakana, raskaana, likaisena ja myös halventavana. Työn mukanaan tuoma väsymys ja likaisuus muistetaan edelleen voimakkaasti. Niin sanotut eloiset muistot liittyvät usein toistuviin päivittäisiin asioihin kuten työympäristöön.⁷⁸ Hajujen kulttuurisia merkityksiä tutkinut etnologi Jan Löfström on todennut, että tapahtumiin ja toimintaan verrattuna aistikokemuksia muistellaan keruukyselyissä niukasti.⁷⁹ Ruumiillista ”arkiolemista”, työpaikan

äänien, liikkeiden ja siellä leijuneiden hajujen kuvastoa lienee vaikea kuvata. Omassa aineistossamme ruumiilliset kokemukset välittyvät kuitenkin vahvoina ja selkeinä. Kertajat kokivat työnteon koko kehon kautta. Työnteko tuntui rasituksena ja kipuna, jotka saattoivat jatkua vielä vuosikymmentenkin jälkeen.

I: Niin, niin tota niin kyllä se nyt, nyt me on monta kertaa me me mitä meitä on nyt elossa vielä, meitä on hyvin vähä ennä elossa, jotka sillon oli töissä, niin me me ollaan sitte vaivasia, meillon jokaisella jotaki. Esimerkiks niinku mulla o jalat, että ja samaten on monella muulla, et me ollaan niinku, samassa, samassa veneessä, et me on sanottukin, että nää on niitä tehtaan mahaleita.⁸⁰

Työllä on ruumiillisten kokemuksen lisäksi tunteisiin vetoava, sekä yhteisöllisyyttä että yksilön henkilökohtaista elämää koskeva ulottuvuus. Kertomuksilla työstä rakennetaan yhteenkuuluvuutta ja isänmaallisuutta sekä hahmotetaan omaa paikkaa maailmassa. Sodan aikana tehty työ toi naisille onnistumisen ja osaamisen elämyksiä sekä tunteen omasta tarpeellisuudesta että pärjäämisestä. Tällä omanarvontunnolla oli merkitystä naisten myöhemmälle työhön sijoittumiselle, naisten työn teon yleistymiselle ja kertojien elämälle.⁸¹ Sota-ajan Suomessa yhteisöllisyyden eräs piirre oli niin sanottu uhrimentaliteetti, joka on kietoutunut syvälle myös naisten tekemään työhön.⁸² Se paitsi velvoitti, myös kannusti ahkeruuteen ja sinnikkyyteen. Kenties uhrimentaliteetin toistaminen oli lähinnä tarjolla oleva, sodan suureen kertomukseen kuuluva ratkaisu työssä jaksamisen ongelmaan?

Tässä artikkelissa emme ole pohtineet tarkemmin nostalgian emmekä niin sanottujen suurten kertomusten vaikutusta kerrontaan ja kokemusten tulkintaan. Kiinnostavaa olisi tarkastella, miten suomalaiset naiset toipuivat sota-ajan ponnistuksista ja jaksoivat edelleen jatkaa raskasta tehdastyötä sota-ajan jälkeen. Kerrottiinko työstä ja jaksamisesta ennen keruukyselyiden ja haastattelujen aikaa, ja oliko kertominen ylipäänsä mahdollista? Onko sota-ajan työtaakkaa ja jaksamisen pakkoa vieläkään kokonaan purettu? Jaksamattomuudesta ja turhautumisesta kertominen, sodan suuren kertomuksen

kiistäminen, on vielä hankalaa myös tieteentekijöille. Sodan kokemushistoriasta ja kokemuksestamme on kuitenkin tekeillä monta tutkimusta⁸³, jotka purkanevat lisää sota-aikaan liitettyjä myyttejä ja tuovat uusia näkökulmia keskusteluun toisen maailmansodan merkityksestä suomalaiselle yhteiskunnalle.

Viitteet

- 1 MV:K34/2251. Käytämme artikkelissamme kahdenlaista aineistoa: Museoviraston keruukyselyitä, jotka käsittelevät naisten asemaa ja työpanosta toisen maailmansodan aikana (MV:SO ja MV:K34) sekä vuonna 1927 syntyneen työläisnaisen, toisen kirjoittajan isoäidin, haastatteluita (H1–H5). Museoviraston kysely nro 34 ”Naisten elämä ja työpanos sotien 1939–1944 aikana” (MV:K34) on koottu vuonna 1988. Myös toinen Museovirastoon tallennetuista samaan aihepiiriin liittyvistä kyselyistä (MV:SO) toteutettiin kyseisenä vuonna Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimusprojektin ”Suomalaisen naisen asema ja työpanos toisen maailmansodan aikana” toimesta. Haastattelut on tehty vuonna 2001. Ne ovat osa laajempaa aineistoa, jota Eerika Koskinen-Koivisto käyttää väitöskirjassaan ja joka on alun perin kerätty pro gradu -tutkielmaa varten. Tässä artikkelissa käytetyistä haastattelusitaateista on poistettu haastattelijan osuus. Haastattelusitaateissa I: merkitsee haastateltua isoäitiä. Emme käytä tekstissä informanttien nimiä. Olemme myös häivyttäneet muut tunnistetiedot.
- 2 Ks. Haapala, Pertti (1986). *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 45–49; Lähteenmäki, Maria (1995). *Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–30-luvun Suomessa*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- 3 Vattula, Kaarina (1989). Lähtöviivallako? Naisten ammatissatoimivuudesta, tilastoista ja kotitaloudesta. Teoksessa Laine, Leena & Pirjo Markkola (toim.), *Tunteeton työläisnainen*. Vastapaino, Tampere; Hentilä, Marja-Liisa (1999). *Keikkavaaka ja kousikka. Kaupan työ ja tekijät 1800-luvulta itsepalveluaikaan*. Edita & Liikelan ammattiliitto, Helsinki.
- 4 Lähteenmäki, Maria (1994). Ansioäidit arvossaan. Naimisissa olevat naiset ja palkkatyö 1940-luvun puolivälissä. Teoksessa Parikka, Raimo (toim.), *Työ ja työttömyys*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki; Satka, Mirja (1994). Sota-ajan naiskansalaisen ihanteet naisjärjestöjen arjessa. Teoksessa Anttonen, Anneli et al. (toim.), *Naisten hyvinvointivaltio*. Vastapaino, Tampere.
- 5 Mäkelä, Johanna & Oittinen, Riitta (1993). Pyykinpesukurssilta kenttäpesulaan – Naisten töitä rauhan ja sodan aikana. Teoksessa Katainen, Elina (toim.), *Kotomaan koko kuva. Kirjoituksia elokuvasta ja 1930-luvun sosiaalhistoriasta*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.

- 6 Holmila, Antero (2008). Jälleenrakentamisen narratiivit ja niiden muotoutuminen Suomen lehdistössä 1944–45. *Elore* 2/2008.
- 7 Lähteenmäki 1994.
- 8 Satka 1994. Sosiologi Mirja Satkan tulkinta kotikultin ristiriitaisuudesta naisten omanarvontunnon kasvun kanssa nousee komiteainmietinnöistä, ei naisten omasta kokemuksesta.
- 9 Hentilä 1999, 292–294.
- 10 Kirsi-Maria Hytösen tekeillä oleva etnologis-historiallinen väitöskirja käsittelee naisten kokemuksia palkkatyöstä toisen maailmansodan ja jälleenrakennuksen ajan Suomessa. Eerika Koskinen-Koivisto tutkii väitöskirjassaan sukupuolen, luokan ja työn yhteenkietoutumista vuonna 1927 syntyneen työläisnaisen, oman isoäitinsä, elämäkerronnassa. Molemmat väitöskirjat valmistuvat Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksessa etnologian oppiaineeseen.
- 11 Aiemmin mainittujen lisäksi ks. esim. Olsson, Pia (2005). *Myytti ja kokemus. Lotta Svärd sodassa*. Otava, Helsinki; Kemppainen, Ilona (2006). *Isänmaan uhrin. Sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki; Kinnunen, Tiina (2006). *Kiitetyt ja parjatut. Lotat sotien jälkeen*. Otava, Helsinki.
- 12 Suoranta, Anu (2001). Lama iski – naiset töihin! 1930-luvun lama ja naisten työmarkkina-asema. Teoksessa Rahikainen, Marjatta & Tarja Räisänen (toim.), *”Työllä ei oo kukkaan rikastunna” Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 150.
- 13 Oittinen, Riitta (1999). Ompelusta ennen tehdastyötä. Teoksessa Parikka, Raimo (toim.), *Suomalaisen työn historiaa. Korvesta konttoriin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 52. Naisten tehtäviä on usein nimetty ”kotityöksi”, kun miesten kohdalla on puhuttu ”työnä”. Ks. myös Simo Ahon tulkinta miehestä palkkatyön normina, naisesta poikkeuksena ja kotiin kuuluvana. Aho, Simo (1988). *Palkkatyö yhteiskunnallisen järjestyksen perustana: tutkimus palkkatyön normalisoinnin historiasta ja ”työyhteiskunnan kriisistä”*. Tutkijaliitto, Helsinki, 30.
- 14 Haapala 1986, 33 ja 36–37.
- 15 Suoranta 2001, 150–151.
- 16 Suoranta, Anu (2009). *Halvennettu työ. Pätkätyö ja sukupuoli sopimusyhteiskuntaa edeltävissä työmarkkinakäytännöissä*. Vastapaino, Tampere, 49–52; Lähteenmäki 1995, 29–30; Vattula 1989, 20–25; Haapala 1986, 45–47.
- 17 Anderson, Karen (1981). *Wartime Women: Sex roles, family relations, and the status of women during World War II*. Contributions in Women’s Studies, Number 20. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 10.
- 18 Suoranta 2001, 155–159.
- 19 Ks. esim. Sulkunen, Irma (1989a) Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus. Teoksessa Alapuro, Risto et al. (toim.), *Kansa liikkeessä*. Kirjayhtymä, Helsinki.
- 20 Ks. Sulkunen, Irma (1989b). *Naisen kutsumus. Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen*. Hanki ja jää, Helsinki, 82; Suoranta 2001, 158.
- 21 Satka 1994, 77–87.
- 22 Ks. Ollila, Anne (1993). *Suomen kotien päivä valkenee. Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 51–55; Sulkunen 1989a, 159.

- 23 Sysiharju, Anna-Liisa (1997). Naisten Työvalmiusliitto – työpalvelun aloittaja ja vastuun kantaja. Teoksessa Sysiharju, Anna-Liisa et al. (toim.), *Työtyöt. Naisten vapaaehtoinen työpalvelu 1941–1945*. Edita, Helsinki, 54–56.
- 24 Kettunen, Pauli (1997). *Työjärjestys. Tutkielmia työn ja tiedon poliittisesta historiasta*. Tutkijaliitto, Helsinki, 95.
- 25 Kirves, Jenni & Näre, Sari (2008). Nuorten Talkoot: isänmaallinen työllisyys. Teoksessa Näre, Sari et al. (toim.), *Uhrattu nuoruus. Sodassa koettua 2*. Weilin+Göös, Porvoo, 66–68.
- 26 Saraste, Erja (1990). Talonpitoa rintaman varjossa – työvoima ja työmarkkinat vuosina 1941–1944. Teoksessa Hietanen, Silvo et al. (toim.), *Kansakunta sodassa 2. Vyo kireällä*. Valtionpainatuskeskus & Opetusministeriö, Helsinki, 292.
- 27 Satka, Mirja (1993). Sota-aika perhekäsitysten ja sukupuolten suhteiden murroksena. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.), *Hyvinvointivaltio ja historian oikut*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere, 58, 66–67; Satka 1994, 79–81.
- 28 Koselleck, Reinhart (2004/1979). *Futures Past. On the semantics of historical time*. Orig. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Translated by Keith Tribe. Columbia University Press, New York, 259.
- 29 Tuomaala, Saara (2004). *Työtätekevästä käsistä puhtaiksi ja kirjoittaviksi. Suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 34–35.
- 30 Stark, Laura (2006). Kansallinen herääminen ja sosiaalinen nousu maaseudulla. Teoksessa Helsti, Hilikka et al. (toim.), *Modernisaatio ja kansan kokemus suomessa 1860–1960*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 52–53.
- 31 Klein, Barbro (2006). Introduction, Telling, Doing, Experiencing. Folkloristic Perspectives on Narrative Analysis. Teoksessa Kaivola-Bregenhøj, Annikki et al. (eds.), *Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspective*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 15–19.
- 32 Ukkonen, Taina (2000). *Menneisyyden tulkinta kertomalla. Muistelupuhe oman historian ja kokemuksekkomusten tuottamisprosessina*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 11.
- 33 Tuomaala 2004, 36; Aro, Laura (1996). *Minä kylässä: identiteettipuhe haastattelukerronnan folklorena*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, Helsinki, 69; Ukkonen 2000, 20–27.
- 34 Arvastson, Gösta (1987). *Maskinmänniskan. Arbetets förvandlingar i 1900-talets storindustri*. Korpen, Göteborg, 14, 82–85.
- 35 Ruumiillinen subjekti on taloudellisen, kulttuurisen ja sosiaalisen paikka. Kaikki yhteiskunnallinen tapahtuu siis ruumiille ja ruumiissa. Shilling, Chris (2005). *The Body in Culture, Technology, and Society*. Sage, London & Thousand Oaks, New Delhi, 29.
- 36 Kettunen 1997, 91–92.
- 37 Shilling 2005, 78–79.
- 38 Ks. esim. Arvastson 1987, 27–28; Shilling 2005, 80.
- 39 MV:SO/146.
- 40 MV:K34/2071.
- 41 H4, s.7.
- 42 MV:SO/677.

- 43 Milkman, Ruth (1987). *Gender at Work. The Dynamics of Job Segregation by Sex during World War II*. University of Illinois Press, Urbana, 56–60.
- 44 Aho 1988, 137.
- 45 Taitavien työntekijöiden oletettiin selviytyvän tehtävistään vahingoittumattomana huolimatta huonoista olosuhteista. Työntekijöiden keskinäiset ajan- ja tilankäytön normit estivät ja hallitsivat onnettomuuksia. Työsuojelun historiaa on tutkinut muun muassa Kettunen (1997).
- 46 MV:K34/1719.
- 47 MV:K34/660.
- 48 Arvastson 1987, 14–15; 82–85. Lian merkityksistä lisää ks. Lagerspetz, Olli (2008). *Lika. Kirja maailmastamme, kodistamme*. Multikustannus, Helsinki.
- 49 MV:K34/1149.
- 50 H2, s.10.
- 51 Naisen siveydestä ja puhtaudesta ks. esim. Olsson 2005; Helsti, Hilikka (2000). *Kotisyntyisten aikaan. Etnologinen tutkimus äitiyden ja äitiysvalistuksen konflikteista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 296–300; Kuusi, Hanna (2003). Tuberkuloosin torjunta ja moderni kansalainen. Teoksessa Helén, Ilpo & Mikko Jauho (toim.), *Kansalaisuus ja kansanterveys*. Gaudeamus, Helsinki, 48–52.
- 52 Arvastson 1987, 13–14 ja 19–20; ks. myös Snellman, Hanna (2003). *Sallan suurin kylä – Göteborg. Tutkimus Ruotsin lappilaisista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 162–163.
- 53 H1 s.11.
- 54 Korczynski, Marek et al. (2005). ”We Sang Ourselves through that War”: Women, Music and Factory Work in World War Two. *Labour History Review* vol. 70:2.
- 55 Satka 1994, 90.
- 56 Kemppainen 2006, 241.
- 57 Arvastson 1987, 19.
- 58 H4, s.10.
- 59 Ks. esim. Kortteinen 1992, 77, 92; Snellman 2003, 159–162.
- 60 Aho 1988, 45.
- 61 Taira, Teemu (2006). *Työkulttuurin arvomuutos työttömien kerronnassa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 92–93. Tutkiessaan työttömyyttä uskontotieteilijä Teemu Taira on verrannut työn tärkeyttä uskonnolliseen sitoutumiseen. Työ on lähtökohta, josta seuraa yksilön ja koko yhteisön ja isänmaan hyvinvointi. Työttömyys on Tairan mukaan työlle perustuvan järjestelmän ulkopuolella, koska järjestelmä perustuu normatiiviseen palkkatyöhön Taira 2006, 78–79, ks. myös Aho 1988, 30.
- 62 Kortteinen 1992, esim. 71.
- 63 Hoikkala, Tommi (1999). Suuret ikäluokat ja työ. Teoksessa Parikka, Raimo (toim.), *Suomalaisen työn historiaa. Korvesta konttoriin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 399.
- 64 Helsti 2000, 396.
- 65 MV:SO/292.
- 66 Snellman 2003, 164.
- 67 MV:K34/2098.
- 68 Satka 1993, 64.
- 69 Anderson 1981, 5–6, 35.

- 70 H5, s.2.
- 71 MV:K34/735.
- 72 MV:K34/2098. Kysymys seksuaalisesta häirinnästä ja työpaikkakiusaamisesta poikkeusaikana on mielenkiintoinen ja tärkeä, eikä sitä ole nostettu esiin aiemmassa tutkimuksessa. Aihe kuuluu vaiettuun sodan kokemushistoriaan, jota on viime aikoina tutkittu mm. Ville Kivimäen ja Tiina Kinnusen toimitamassa teoksessa *Ihminen sodassa* (2006). Tarkastelemme teemaa lähemmin väitöskirjatutkimuksissamme.
- 73 H5 s. 3.
- 74 MV:K34/671.
- 75 MV:K34/2041.
- 76 MV:SO/787.
- 77 H5, s.2.
- 78 Korkiakangas, Pirjo (1996). *Muistoista rakentuva lapsuus*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki, 27. Eloisa muisto on muistitutkijoiden kuten psykologien käyttämä termi, joka viittaa itselle emotionaalisesti merkittäviin tapahtumiin. Siitä käytetään myös nimitystä välähdyksen omainen muisto.
- 79 Löfström, Jan (2000). Lapsuuden hajut, vanhempien tuoksut. Teoksessa Lönnqvist, Bo (toim.), *Arjen säikeet. Aikakuvia arkielämään, sivilisaatioon ja kansankulttuuriin*. Atena, Jyväskylä, 235.
- 80 H5, s. 3.
- 81 Satka 1993, 64, 70–71.
- 82 Uhrimentaliteesta ks. esim. Holmila 2008.
- 83 Esimerkiksi Petri Karosen (Jyväskylän yliopisto) johtama tutkimusprojekti ”Joukkoviestimet ja rauhaanpaluu” käsittelee sodan kokemuksista käytyä julkista keskustelua 1944–1950. Folkloristi Sofie Strandén (Åbo Akademi) tutkii tekeillä olevassa väitöskirjassaan ruotsinkielisten sotaveteraanien kertomuksia. Etnologi Erkki Pehkonen (Jyväskylän yliopisto) tutkii mieheyden rakentumista sota-aikaisessa kirjeenvaihdossa. Ville Kivimäki (Åbo Akademi) tutkii sodan psykohistoriaa ja Tuomas Tepora (Helsingin yliopisto) tarkastelee Suomen lippua nationalistisena symbolina.